

بررسی مقایسه‌ای جمعیت شهرنشین مهم‌ترین شهرهای کشور (۱۳۳۵-۱۳۹۵)

دکتر هدایت اله امینیان

شهر و شهرنشینی، با پیشینه‌ای بیش از هفت هزار سال، همواره، مشغله‌ی فکری بشر بوده است. معنای عام شهر و شهرنشینی در طول تاریخ بشر، معادل مفهوم تمدن بوده است، که با فاصله‌ی اندکی از انقلاب نوسنگی، با تغییر شکل تدریجی جوامع روستایی، به طور دائم، ظاهر شده و به صورتی پیوسته، تا به امروز، گسترش یافته است؛ به نحوی که، امروزه، به شکل زیست غالب بشری در آمده است و در آینده‌ای نه چندان دور، شاید تنها شکل زیست انسان‌ها باشد.

از زمان افلاطون، ارسطو و آگوستین، تا دوران ماکیاولی و فیلسوفان در قرن هفدهم و ژان ژاک روسو در قرن هجدهم، همگی، به موضوع شهر و شهرنشینی پرداخته‌اند، ولی هویت و معنای جدید و توسعه‌ی فزاینده‌ی آن، پس از انقلاب صنعتی تغییر اساسی یافته است. انقلاب صنعتی، به عنوان محرکی نیرومند، با ایجاد نهادهای اقتصادی، اداری، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، ساختار شهرها را دگرگون کرد و تغییرات عمیق و تحولات شگرفی را در اندازه‌ی شهرها، نسبت جمعیت ساکن در آن‌ها، آهنگ رشد شهرنشینی و حیات اجتماعی شهرها به وجود آورد (شکیبامقدم، ۱۳۸۴؛ پوررمضان و مجیدآبادی، ۱۳۹۷). تحول در سیستم حمل و نقل و افزایش سرعت مبادلات، گسترش مراودات اقتصادی، تمرکز صنعت و تجارت، پیدایش تخصص و تقسیم کار، تنوع در مشاغل، افزایش سطح درآمد، افزایش تولیدمثل، توسعه‌ی مهاجرت و پیدایش و گسترش وسایل ارتباط جمعی، از جمله عوامل موثر بر گسترش شهرها و افزایش جمعیت آن‌ها محسوب می‌شوند (هادیانی و رحمانی، ۱۳۹۷).

یکی از تحولات بزرگ قرن بیستم میلادی، توسعه‌ی شهرنشینی است. اگر در آغاز قرن بیستم، فقط چند درصد از مردم، در شهرها و بقیه‌ی مردم در روستاها زندگی می‌کردند، اکنون، پس از گذشت بیش از یک قرن، در بسیاری از کشورهای جهان، سهم عمده‌ای از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند (جوادشهیدی، ۱۳۷۷). امروزه، اغلب جمعیت دنیا، در شهرها ساکن‌اند و شهرنشینی، به رغم تفاوت‌های ماهوی بسیار در شکل و شیوه‌ی پویای شهرنشینی در نقاط مختلف جهان، در طول ۱۵۰ سال اخیر، به عنوان یک پدیده‌ی غالب اسکان زندگی بشر، همواره، با روندی رو به رشد همراه بوده است؛ تا آن جا که، به شکلی آشکار، روستا و زندگی روستایی را در تمامی جنبه‌های آن به حاشیه رانده است (عظیمی، ۱۳۸۱).

رشد روزافزون شهرنشینی و شهرگرایی، به‌خصوص در کشورهای درحال توسعه، یکی از چالش‌های اصلی مدیران، برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران است، که به افزایش جمعیت و رشد و گسترش شهرها انجامیده است (امانپور و همکاران، ۱۳۹۲). رشد شهری، هرچند پدیده‌ای مرسوم است، اما الگوها و عوامل محرک آن، علی‌رغم مطالعات وسیع انجام شده، به نسبت، نامعلوم و مبهم است و به دلیل منحصربه‌فرد بودن شرایط هر نمونه، مجموعه‌ی جامعی از عوامل وجود ندارد که بتواند فرایند رشد شهری را شرح دهد و همواره لازم است، عوامل وابسته به هر نمونه‌ای، به‌طور مجزا مشخص شود، که به‌طور معمول، این مسئله، براساس مطالعات تجربی، مطالعه‌ی ادبیات موضوع و مشورت با آگاهان محلی انجام‌پذیر است (ماجدی، ۱۳۹۱).

شهرنشینی، به طور کلی، به معنای زندگی یک جمعیت در شهر است، ولی، به طور ضمنی، به افزایش شمار ساکنان شهرها نسبت به ساکنان روستایی یک کشور یا منطقه نیز اشاره دارد. به همین ترتیب، مفهوم شهری شدن، هرچند به مفهومی فراتر از سکونت در نواحی شهری اشاره دارد، ولی در جهان سوم، به صورت مهاجرت از روستا به شهر تعریف می‌شود. جمعیت، یکی از مهم‌ترین مفاهیم مقدماتی است، که در مبحث شهر و شهرنشینی مورد توجه قرار می‌گیرد. واژه‌ی جمعیت^۱، به معنی تمامی افرادی است که در یک ناحیه‌ی جغرافیایی معین، اعم از کشور، استان، شهرستان، شهر، بخش، دهستان و یا روستا، به طور مستمر یا موقت و به شکل مجموعه‌ای از خانواده‌ها زندگی می‌کنند. جمعیت، مهم‌ترین سرمایه و عامل تولید در هر جامعه‌ای است و در عین حال، بزرگ‌ترین مصرف‌کننده نیز محسوب می‌شود، به‌نحوی که، نرخ رشد بالاتر و جمعیت زیر ۱۵ سال بیشتر، مصرف بیش‌تری را در پی خواهد داشت (عبدالله‌زاده، ۱۳۸۱).

جمعیت، بسته به شرایط، افزایش یا کاهش می‌یابد و حتی ممکن است، ثابت بماند. به طور معمول، فرآیندهای باروری، مرگ و میر، مهاجرت، ازدواج و وقایع اجتماعی (انقلاب، جنگ و ...) بر حرکات و تغییرات جمعیت موثر هستند (صداقت و حاتمی، ۱۳۹۸). تغییرات جمعیتی یک جامعه، تابعی از چهار عامل، تولد، مرگ، مهاجرت به داخل (مهاجرپذیری) و مهاجرت به خارج (مهاجرفرستی) است. دو عامل تولد و مهاجرت به داخل، موجب افزایش

population ۱

مبدا

جمعیت و دو عامل مرگ و مهاجرت به خارج، موجب کاهش جمعیت یک ناحیه می‌شوند. مقدار تغییرات جمعیت در یک ناحیه، از مجموع متولدین و مهاجرین به داخل و کسر مجموع مرگ و میر و مهاجرین به خارج بدست می‌آید. اگر حاصل این رابطه، یا به عبارتی، مقدار تغییر جمعیت، مثبت باشد، جمعیت افزایش و اگر مقدار تغییر جمعیت، منفی باشد، جمعیت کاهش می‌یابد. ضمن آن‌که، اگر مقدار تغییر جمعیت برابر صفر باشد، به معنی عدم تغییر جمعیت است.

افزایش امنیت غذایی، بهبود بهداشت عمومی و کاهش بیماری‌های عفونی، بهبود وضعیت مسکن و افزایش سطح درآمدهای خانوار از مهم‌ترین دلایل رشد جمعیت در دهه‌های اخیر به‌شمار می‌آیند (عبداله‌زاده، ۱۳۸۱). مطالعات نشان داده است، عوامل اجتماعی - خدماتی، اقتصادی، آموزشی و پژوهشی، فرهنگی و مذهبی، طبیعی و سیاسی، به ترتیب، مهم‌ترین عوامل موثر بر مهاجرت روستائیان به شهر بوده اند و «خشک‌سالی» در بین عوامل طبیعی، از مهم‌ترین عوامل دافعه و «امکان دست‌یابی به کار» و «کسب درآمد بیشتر» در بین عوامل اقتصادی، از مهم‌ترین عوامل جاذبه‌ی موثر بر مهاجرت روستائیان به حساب می‌آیند (فتی و همکاران، ۱۳۹۷).

گسترش شهرنشینی به عنوان یک پدیده‌ی معمول در جوامع بشری، موجب شده است، مسئله‌ی «شهر» یکی از مسائل مهم جامعه‌شناسی محسوب شود. رشد شتابان شهری، پیامدهای متعددی، در سطوح فردی و کلان اجتماعی به همراه دارد و فرصت‌ها و چالش‌های فراوانی را ایجاد می‌کند. برای نمونه، ایجاد مناطق آزاد تجاری، نه تنها فعالیت‌های تجاری منطقه را تحریک و تقویت می‌کند، بلکه فرصت‌های جدید حمل و نقل و سرمایه‌گذاری‌های مالی را افزایش می‌دهد و ضمن ایجاد اشتغال از طریق توسعه‌ی صنعتی، بر احیای صنایع جانبی، حل مشکلات مسکن، سرعت‌بخشی به رشد اقتصادی و توسعه‌ی زیربنایی منطقه نیز موثر است. عوامل موثر بر جمعیت‌پذیری شهر، در سه گروه اقتصادی، مدیریت شهری و زیرساختی دسته‌بندی می‌شوند. وجود فرصت‌های شغلی، تأسیسات زیربنایی، سیستم حمل و نقل، ارزانی نسبی قیمت زمین و مسکن (به‌ویژه جهت اجاره)، نزدیکی به بازار کار و آب و هوای مساعد، از جمله مهم‌ترین عوامل موثر بر مهاجرت‌پذیری یک شهر محسوب می‌شوند (سرور و همکاران، ۱۳۹۲). مطالعات نشان داده است، مهاجرین، دسترسی به اشتغال را به مسکن خوب ترجیح می‌دهند (زیاری، ۱۳۷۸) و هر چه فرصت‌های شغلی، مسکن و خدمات وابسته، نقاط شهری پیرامونی، مسیرهای دسترسی به شهرهای اطراف، سرویس‌های حمل و نقل عمومی و امنیت اجتماعی در یک جامعه‌ی شهری بیش‌تر باشد، میزان موفقیت آن در جذب جمعیت بیش‌تر خواهد بود (سرور و همکاران، ۱۳۹۲).

ایجاد محلات پرجمعیت، حاشیه‌نشینی، فقر، بیکاری، انحرافات اجتماعی، کمبود مسکن، مشکلات حمل و نقل عمومی و ترافیک، آلودگی آب و هوا، آلودگی‌های صوتی و حتی

نوری، ناامنی و شورش، تفاوت‌های فرهنگی، افزایش فواصل طبقاتی، گروه‌بندی‌های قومی و مذهبی، انتخابات سیاسی و صنفی، ورود و خروج سرمایه‌های مالی و انسانی و نیز جریان گردش پول در بخش‌های مختلف اقتصادی، از جمله چالش‌های بی‌شماری است، که به عنوان پیامدهای شهرنشینی، به ویژه در کشورهای در حال توسعه در نظر گرفته می‌شود (ضرغامی، ۱۳۸۸).

بنا به نظر موافق بسیاری از پژوهشگران، شهرنشینی می‌تواند نقش مثبتی در توسعه‌ی اقتصادی و اجتماعی بازی کند و تلاش برای کاهش شهرنشینی، همواره، مطلوب نیست (شنگ، ۲۰۰۴). تاجایی‌که، صندوق جمعیت سازمان ملل^۲، دولت‌ها را ترغیب می‌کند، تا شهرنشینی را به عنوان یک روند اجتناب‌ناپذیر بپذیرند و سیاست‌هایی را جهت بهبود وضعیت شهرنشینان برنامه‌ریزی و اجرا کنند (سازمان ملل، ۲۰۰۸).

جمعیت مهم‌ترین شهرهای کشور ۱۳۹۵ - ۱۳۳۵

نگاهی به جمعیت مهم‌ترین شهرهای کشور (شهرهایی که در سال ۱۳۹۵ بیش از یک‌صد هزار نفر جمعیت در بخش مرکزی داشته‌اند) بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ نشان می‌دهد (جدول ۱)، بجز در مواردی خاص، روند تغییرات جمعیت کشور صعودی و جمعیت شهرنشین رو به افزایش است. در این میان، گرگان با جمعیتی معادل ۲۶۹،۲۲۶ نفر در سال ۱۳۸۵ و ۳۵۰،۶۷۶ نفر در سال ۱۳۹۵، در رتبه‌ی ۲۴ و در بین مراکز استان‌ها، در رتبه ۲۳ کشور قرار می‌گیرد (اسلام‌شهر، در رتبه‌ی ۱۹ جمعیتی کشور، مرکز استان نیست). ضمن آن‌که، در بین شهرهای پنج استان گیلان، مازندران، گلستان، سمنان و خراسان شمالی، پس از شهر رشت (با جمعیتی معادل ۶۳۹،۹۵۱ نفر)، در رتبه‌ی دوم قرار دارد (جدول ۱).

جدول ۱- جمعیت مهم‌ترین شهرهای کشور

(بیش از ۱۰۰،۰۰۰ نفر جمعیت در سرشماری ۱۳۹۵)

رتبه	استان	شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۵
۱	تهران	تهران	۱،۵۶۰،۹۳۴	۳،۰۲۸،۷۳۵	۴،۵۵۰،۳۵۵	۶،۰۵۱،۵۶۱	۷،۵۸۱،۸۴۵	۸،۶۹۳،۷۰۶	۱۰،۶۳۰،۳۰۶
۲	خراسان رضوی	مشهد	۲۴۱،۹۸۹	۴۲۲،۸۱۵	۷۲۲،۲۴۶	۱،۴۶۷،۲۰۹	۱،۸۸۷،۴۰۵	۲،۴۱۰،۸۰۰	۳،۰۰۱،۱۸۴
۳	اصفهان	اصفهان	۲۵۴،۷۰۸	۴۳۰،۱۹۱	۶۶۴،۱۱۲	۹۹۳،۰۴۵	۱،۲۶۶،۰۷۲	۱،۵۸۳،۶۰۹	۱،۹۶۱،۲۲۰
۴	البرز	کرج	۱۴۰،۵۲۶	۵۴،۶۰۵	۱۹۳،۶۱۲	۵۲۷،۷۱۲	۹۴۰،۹۶۸	۱،۳۷۷،۴۵۰	۱،۵۹۲،۴۹۲
۵	فارس	شیراز	۱۷۰،۶۵۹	۲۷۰،۷۱۷	۴۲۶،۷۳۳	۸۴۹،۸۷۱	۱،۰۵۳،۰۲۵	۱،۲۱۴،۸۰۸	۱،۵۶۵،۵۷۲
۶	آذربایجان شرقی	تبریز	۲۸۹،۹۹۶	۴۰۹،۴۹۸	۶۱۰،۳۸۵	۹۷۱،۴۸۲	۱،۱۹۱،۰۴۳	۱،۴۷۸،۹۳۵	۱،۵۵۸،۶۹۳
۷	قم	قم	۶۳،۸۶۱	۱۳۵،۵۴۵	۲۵۲،۱۰۶	۵۴۴،۲۹۴	۷۷۷،۶۷۷	۹۵۱،۹۱۸	۱،۲۰۱،۱۵۸
۸	خوزستان	اهواز	۱۲۰،۰۹۸	۲۱۱،۵۷۸	۳۳۸،۴۶۳	۵۷۹،۱۳۶	۸۰۴،۹۸۰	۹۶۹،۸۴۳	۱،۱۸۴،۷۸۸

UNFPA ۲

رتبه	استان	شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۵
۹	کرمانشاه	کرمانشاه	۱۲۵.۴۳۹	۱۹۱.۲۹۶	۲۹۶.۸۱۵	۵۶۱.۶۹۴	۶۹۲.۹۱۶	۷۸۴.۶۰۲	۹۴۶.۶۵۱
۱۰	آذربایجان غربی	ارومیه	۶۷.۶۰۵	۱۱۳.۷۳۰	۱۶۶.۴۸۸	۳۰۰.۷۴۶	۴۳۵.۲۰۰	۵۷۷.۳۰۷	۷۳۶.۲۲۴
۱۱	گیلان	رشت	۱۰۹.۴۹۱	۱۴۹.۴۳۸	۱۹۷.۸۲۷	۳۱۱.۲۳۶	۴۱۷.۸۰۴	۵۵۱.۱۶۱	۶۷۹.۹۹۵
۱۲	سیستان	زاهدان	۱۷.۴۹۵	۳۹.۷۳۲	۹۳.۷۴۰	۲۸۱.۹۲۳	۴۱۹.۵۱۸	۵۵۲.۷۰۶	۵۸۷.۷۳۰
۱۳	همدان	همدان	۹۹.۹۰۹	۱۳۲.۹۵۵	۱۷۸.۰۱۲	۲۹۱.۲۲۳	۴۰۱.۲۸۱	۴۷۳.۱۴۹	۵۵۴.۴۰۶
۱۴	کرمان	کرمان	۶۲.۱۵۷	۸۹.۷۰۰	۱۴۵.۶۱۳	۲۶۴.۵۶۰	۳۸۴.۹۹۱	۴۹۶.۶۸۴	۵۳۷.۷۱۸
۱۵	یزد	یزد	۶۳.۵۰۲	۹۵.۸۴۵	۱۳۷.۸۷۲	۲۳۱.۰۷۴	۳۲۶.۷۷۶	۴۲۳.۰۰۶	۵۲۹.۶۷۳
۱۶	اردبیل	اردبیل	۶۵.۷۴۲	۹۱.۰۵۷	۱۵۵.۹۳۹	۲۸۱.۹۷۳	۳۴۰.۳۸۶	۴۱۲.۶۶۹	۵۲۹.۳۷۴
۱۷	هرمزگان	بندر عباس	۱۷.۷۱۰	۳۹.۱۶۵	۹۱.۵۳۰	۲۰۱.۶۴۲	۲۷۳.۵۷۸	۳۷۵.۵۰۸	۵۲۶.۶۴۸
۱۸	مرکزی	اراک	۵۸.۹۹۸	۷۱.۹۲۵	۱۲۰.۸۴۶	۲۶۵.۳۴۹	۳۸۰.۷۵۵	۴۳۸.۳۳۸	۵۲۰.۹۴۴
۱۹	تهران	اسلامشهر	۴۸۱	۲.۷۶۹	۵۳۸.۰۰۹	۲۳۶.۷۴۹	۲۶۵.۵۴۰	۳۵۷.۱۷۱	۴۴۸.۱۲۹
۲۰	زنجان	زنجان	۴۷.۱۵۹	۵۸.۷۱۴	۱۰۰.۳۵۱	۲۱۵.۲۶۱	۲۸۶.۲۹۵	۳۴۱.۸۰۱	۴۳۰.۸۷۱
۲۱	کردستان	سنندج	۴۰.۶۴۱	۵۴.۶۶۲	۹۷.۸۳۴	۲۰۶.۷۱۹	۲۷۷.۸۰۸	۳۱۱.۴۴۶	۴۱۲.۷۶۷
۲۲	قزوین	قزوین	۶۶.۴۲۰	۸۸.۴۰۵	۱۴۰.۴۶۹	۲۴۸.۵۹۱	۲۹۱.۱۱۷	۳۴۶.۸۲۱	۴۰۲.۷۴۸
۲۳	لرستان	خرم آباد	۳۸.۶۷۶	۶۰.۳۲۱	۱۰۶.۷۱۹	۲۱۵.۳۸۱	۲۷۲.۸۱۵	۳۲۸.۵۴۴	۳۷۳.۴۱۶
۲۴	گلستان	گرگان	۲۸.۳۸۰	۵۲.۷۹۱	۸۸.۰۳۳	۱۳۹.۴۳۰	۱۸۸.۷۱۰	۲۶۹.۲۲۶	۳۵۰.۶۷۶
۲۵	مازندران	ساری	۲۶.۲۷۸	۴۵.۵۷۴	۷۴.۷۲۹	۱۴۱.۱۲۶	۱۹۵.۸۸۲	۲۵۹.۰۸۴	۳۰۹.۸۲۰
۲۶	تهران	شهریار	۳.۷۴۸	۸.۰۰۱	۱۳.۷۹۲	۲۵.۳۹۷	۴۰.۰۵۸	۱۸۹.۱۰۲	۳۰۹.۶۰۷
۲۷	تهران	قدس	۹۹۴	۲.۶۰۳	۸.۴۰۶	۷۴.۸۰۲	۱۳۸.۳۷۸	۲۲۹.۳۵۴	۳۰۹.۶۰۵
۲۸	اصفهان	کاشان	۴۵.۹۵۵	۶۵.۶۶۵	۹۴.۹۱۸	۱۵۵.۱۳۹	۲۰۱.۳۷۲	۲۴۷.۷۸۹	۳۰۴.۴۸۷
۲۹	تهران	ملارد	۱.۳۶۹	۲.۵۹۶	۵.۹۷۰	۱۴.۵۴۷	۸۸.۱۱۸	۲۲۸.۶۷۳	۲۸۱.۰۲۷
۳۰	خوزستان	دزفول	۵۲.۱۲۱	۸۴.۴۹۹	۱۲۱.۷۶۰	۱۵۱.۴۲۰	۲۰۲.۶۳۹	۲۲۸.۵۰۷	۲۶۴.۷۰۹
۳۱	خراسان رضوی	نیشابور	۲۵.۸۲۰	۳۶.۲۰۴	۶۰.۵۳۱	۱۰۹.۲۵۸	۱۵۸.۸۴۷	۲۰۵.۹۷۲	۲۶۴.۳۷۵
۳۲	مازندران	بابل	۳۶.۱۹۴	۵۰.۹۸۵	۷۲.۶۱۰	۱۱۶.۲۴۹	۱۵۸.۳۶۶	۱۹۸.۶۳۶	۲۵۰.۲۱۷
۳۳	اصفهان	خمینی شهر	۳۳.۵۴۴	۵۰.۵۰۵	۷۳.۰۳۹	۱۲۶.۸۱۵	۱۶۵.۸۸۸	۲۱۸.۷۳۷	۲۴۷.۱۲۸
۳۴	خراسان رضوی	سبزوار	۳۰.۵۴۵	۴۲.۴۱۵	۶۹.۵۶۲	۱۲۹.۱۰۳	۱۷۰.۷۳۸	۲۰۸.۱۷۲	۲۴۳.۷۰۰
۳۵	تهران	گلستان		۸۲۷	۱.۰۷۴	۹.۹۲۷	۱۱۲.۵۵۴	۲۳۱.۸۸۲	۲۳۹.۵۵۶
۳۶	مازندران	آمل	۲۲.۲۵۱	۴۱.۰۰۸	۶۹.۰۰۷	۱۱۸.۲۴۲	۱۵۹.۰۹۲	۱۹۷.۴۷۰	۲۳۷.۵۲۸
۳۷	تهران	پاکدشت	۱.۷۰۴	۲.۶۶۸	۵.۴۵۹	۱۸.۳۰۸	۴۹.۲۲۰	۱۲۶.۲۸۱	۲۳۶.۳۱۹
۳۸	اصفهان	نجف آباد	۳۰.۴۲۲	۴۴.۰۷۳	۷۶.۲۶۱	۱۳۶.۲۴۵	۱۷۸.۴۹۸	۲۰۶.۱۱۴	۲۳۵.۲۸۱
۳۹	لرستان	بروجرد	۴۹.۱۸۶	۷۱.۴۸۶	۱۰۱.۳۴۵	۱۸۵.۴۷۸	۲۱۷.۸۰۴	۲۲۹.۵۴۱	۲۳۴.۹۹۷

رتبه	استان	شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۵
۴۰	خوزستان	آبادان	۲۲۶،۰۸۳	۲۷۲،۹۶۲	۲۹۴،۰۶۸	۶	۲۰۶،۰۷۳	۲۱۷،۹۸۸	۲۳۱،۴۷۶
۴۱	تهران	قرچک	۱۶۷	۲،۶۷۶	۱۹،۹۵۸	۹۹،۱۶۱	۱۴۲،۶۹۰	۱۷۳،۸۳۲	۳۳۱،۰۷۵
۴۲	خراسان شمالی	بجنورد	۱۹،۲۵۲	۳۱،۲۴۸	۴۷،۷۱۹	۹۳،۳۹۲	۱۳۴،۸۳۵	۱۷۲،۷۷۲	۲۲۸،۹۳۱
۴۳	تهران	ورامین	۵،۲۰۵	۱۲،۶۵۷	۲۶،۸۱۶	۵۸،۳۱۱	۱۰۷،۲۳۳	۲۰۸،۵۶۹	۲۲۵،۶۲۸
۴۴	یوشهر	یوشهر	۱۸،۴۱۲	۳۰،۳۹۶	۶۲،۲۰۸	۱۲۴،۷۴۳	۱۴۳،۷۴۳	۱۶۱،۷۷۴	۲۲۳،۵۰۴
۴۵	مرکزی	ساوه	۱۴،۵۳۷	۱۷،۵۶۵	۲۵،۷۵۱	۶۴،۰۸۱	۱۱۱،۲۴۵	۱۷۹،۰۰۹	۲۲۰،۲۷۶
۴۶	مازندران	قائم‌شهر	۲۳،۰۵۵	۴۲،۹۳۸	۶۷،۸۲۴	۱۱۴،۸۱۲	۱۴۳،۲۸۶	۱۷۴،۲۴۶	۲۰۴،۹۵۳
۴۷	خراسان جنوبی	بیرجند	۱۲،۹۳۴	۲۵،۹۹۲	۴۷،۱۱۵	۸۲،۲۸۰	۱۲۷،۶۰۸	۱۵۷،۸۴۸	۲۰۳،۶۳۶
۴۸	تهران	نسیم‌شهر				۱۳،۷۵۰	۸۵،۱۲۴	۱۳۵،۸۲۴	۲۰۰،۳۹۳
۴۹	کرمان	سیرجان	۱۲،۱۶۰	۲۲،۴۷۱	۴۲،۹۴۸	۹۰،۰۷۲	۱۳۵،۰۲۴	۱۶۷،۰۱۴	۱۹۹،۷۰۴
۵۰	آذربایجان غربی	خوی	۳۴،۴۹۱	۴۷،۶۴۸	۷۰،۳۵۴	۱۱۵،۳۴۳	۱۴۸،۹۴۴	۱۷۸،۷۰۸	۱۹۸،۸۴۵
۵۱	ایلام	ایلام	۸،۳۴۶	۱۵،۴۹۳	۳۲،۴۷۶	۸۹،۲۸۱	۱۲۶،۳۴۶	۱۵۵،۲۸۹	۱۹۴،۰۳۰
۵۲	آذربایجان غربی	بوکان	۵،۳۰۷	۱۰،۲۷۵	۲۲،۶۵۹	۷۸،۴۲۶	۱۲۰،۰۲۰	۱۴۹،۳۴۰	۱۹۳،۵۰۱
۵۳	چهارمحال	شهرکرد	۱۵،۴۷۶	۲۴،۸۶۷	۴۲،۰۳۸	۷۸،۴۹۹	۱۰۰،۴۴۷	۱۲۶،۷۴۶	۱۹۰،۴۴۱
۵۴	سمنان	سمنان	۲۹،۰۳۶	۳۱،۰۵۸	۳۸،۷۸۶	۶۴،۸۹۱	۹۱،۰۴۵	۱۲۴،۹۹۹	۱۸۵،۱۲۹
۵۵	البرز	فردیس						۰	۱۸۱،۱۷۴
۵۶	آذربایجان شرقی	مراغه	۳۶،۵۵۱	۵۶،۶۳۱	۶۹،۰۳۷	۱۰۲،۵۰۲	۱۳۲،۳۱۸	۱۴۶،۴۰۵	۱۷۵،۲۵۵
۵۷	اصفهان	شاهین‌شهر		۶،۰۸۹	۸،۹۹۴	۵۰،۸۱۹	۸۴،۸۱۷	۱۲۱،۰۷۰	۱۷۳،۳۲۹
۵۸	همدان	ملایر	۲۱،۱۰۵	۲۸،۴۳۴	۴۷،۱۱۷	۱۰۳،۶۴۰	۱۴۴،۳۳۳	۱۵۶،۲۸۹	۱۷۰،۲۳۷
۵۹	آذربایجان شرقی	مهاباد	۲۰،۳۳۲	۲۸،۸۹۸	۴۴،۵۷۷	۷۹،۹۱۳	۱۰۷،۷۹۹	۱۳۳،۳۲۴	۱۶۸،۳۹۳
۶۰	کردستان	سقز	۱۲،۷۲۹	۱۷،۸۳۴	۳۰،۶۶۱	۸۱،۳۵۱	۱۱۵،۳۹۴	۱۳۱،۳۴۹	۱۶۵،۲۵۸
۶۱	خوزستان	بندرماهشهر		۱۶،۵۹۴	۲۹،۹۴۰	۷۱،۸۰۸	۸۸،۳۹۴	۱۰۹،۹۲۷	۱۶۲،۷۹۷
۶۲	کرمان	رفسنجان	۹،۲۱۲	۲۴،۰۵۴	۳۸،۹۹۱	۶۸،۰۰۰	۹۸،۲۵۷	۱۳۶،۳۸۸	۱۶۱،۹۰۹
۶۳	گلستان	گنبد کاووس	۱۸،۳۴۷	۴۲،۳۹۸	۶۰،۷۲۱	۸۷،۱۰۰	۱۱۱،۲۵۳	۱۲۷،۱۶۷	۱۵۱،۹۱۰
۶۴	سمنان	شاهرود	۱۷،۰۵۸	۳۰،۷۶۷	۴۹،۷۸۳	۷۸،۹۵۰	۱۰۴،۷۶۵	۱۲۶،۹۱۶	۱۵۰،۱۲۹
۶۵	فارس	مرودشت	۸۱۸۷	۲۵،۵۸۱	۵۰،۴۴۶	۷۹،۱۳۲	۱۰۳،۵۷۹	۱۲۳،۸۵۸	۱۴۸،۸۵۸
۶۶	البرز	کمال‌شهر						۸۰،۴۳۵	۱۴۱،۶۶۹
۶۷	فارس	جهرم	۲۹،۹۱۳	۳۸،۲۳۶	۴۸،۵۳۰	۷۷،۱۷۴	۹۴،۱۸۵	۱۰۳،۰۲۳	۱۴۱،۶۳۴
۶۸	خراسان رضوی	تربت حیدریه	۱۹،۸۳۰	۳۴،۹۸۲	۴۴،۶۶۴	۷۲،۰۶۸	۹۴،۶۴۷	۱۱۹،۳۶۰	۱۴۰،۰۱۹
۶۹	کردستان	مریوان						۹۱،۶۶۴	۱۳۶،۶۵۴
۷۰	خوزستان	اندیمشک	۱۷،۳۹۹	۳۵،۷۲۹	۷۱،۷۶۸	۱۰۶،۹۲۳	۱۱۹،۴۲۲	۱۳۵،۱۱۶	

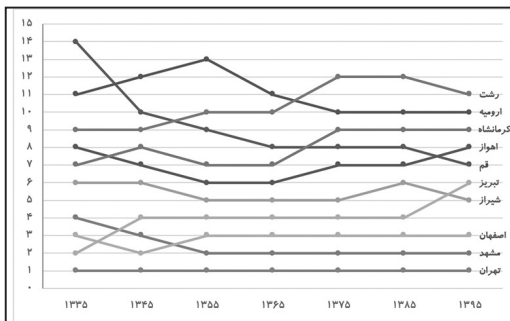
رتبه	استان	شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۵
۷۱	اصفهان	شهرضا	۲۹.۳۱۱	۳۴.۹۰۹	۴۶.۹۵۶	۷۳.۳۶۷	۸۹.۷۷۹	۱۰۸.۲۹۹	۱۳۴.۹۵۲
۷۲	سیستان	زابل		۱۹.۴۰۵	۳۱.۷۰۸	۷۵.۱۰۵	۱۰۰.۸۷۷	۱۳۰.۶۴۲	۱۳۴.۹۵۰
۷۳	آذربایجان غربی	میاندوآب		۲۵.۲۰۱	۳۸.۶۱۰	۶۷.۰۴۸	۹۰.۱۴۱	۱۱۲.۹۳۳	۱۳۴.۴۲۵
۷۴	کهگیلویه	یاسوج		۲.۲۷۸	۷.۴۰۰	۳۱.۱۲۱	۶۹.۱۳۳	۹۶.۷۸۶	۱۳۴.۴۲۵
۷۵	خوزستان	خرمشهر	۴۳.۸۵۰	۹۳.۴۹۹	۱۴۰.۴۹۰		۱۰۵.۶۳۶	۱۲۳.۸۶۶	۱۳۳.۰۹۷
۷۶	آذربایجان شرقی	مرند	۱۳.۸۲۲	۲۶.۵۵۳	۳۹.۱۹۲	۷۱.۳۹۴	۹۶.۳۹۶	۱۱۴.۱۶۵	۱۳۰.۸۲۵
۷۷	کرمان	جیرفت						۹۵.۰۳۱	۱۳۰.۴۲۹
۷۸	کرمان	بم						۷۳.۸۲۳	۱۲۷.۳۹۶
۷۹	خوزستان	بهبهان	۲۹.۸۸۶	۳۹.۸۷۴	۴۹.۳۷۸	۷۸.۶۹۴	۸۸.۲۱۳	۹۹.۲۰۴	۱۲۲.۶۰۴
۸۰	لرستان	دورود		۱۴.۸۱۳	۲۸.۵۹۸	۶۵.۸۴۳	۸۸.۱۵۲	۱۰۰.۵۲۸	۱۲۱.۳۳۸
۸۱	البرز	نظرآباد						۹۷.۶۸۴	۱۱۹.۵۱۲
۸۲	البرز	محمدشهر						۸۳.۱۶۶	۱۱۹.۴۱۸
۸۳	خوزستان	ایذه	۷.۰۹۲	۱۲.۹۸۷	۴۶.۰۴۲	۸۱.۲۸۸	۱۰۳.۶۹۵	۱۱۹.۳۹۹	۱۱۹.۳۹۹
۸۴	گیلان	بندر انزلی	۳۱.۳۴۹	۴۶.۱۴۸	۶۳.۳۱۳	۹۱.۳۶۵	۹۸.۵۴۴	۱۰۹.۶۸۷	۱۱۸.۶۵۴
۸۵	تهران	اندیشه						۷۵.۵۹۶	۱۱۶.۰۶۲
۸۶	سیستان	ایرانشهر	۳.۶۱۸	۷.۰۳۵	۱۴.۰۲۳	۴۰.۰۲۷	۷۶.۹۵۹	۹۹.۴۹۶	۱۱۳.۷۵۰
۸۷	فارس	فسا						۹۰.۲۵۱	۱۱۰.۸۲۵
۸۸	بوشهر	برازجان						۹۲.۲۲۱	۱۱۰.۵۶۷
۸۹	کردستان	بانه	۴.۸۰۰					۶۹.۶۳۵	۱۱۰.۲۱۸
۹۰	سیستان	چابهار	۱.۸۰۰	۲.۸۲۸	۵.۹۲۱	۲۰.۵۴۴	۳۴.۶۱۸	۷۳.۰۹۵	۱۰۶.۷۳۹
۹۱	تهران	رباط کریم	۲.۳۲۸	۳.۱۴۷	۴۷.۶۶۳	۱۷.۹۰۳	۲۶.۶۵۶	۶۲.۹۳۷	۱۰۵.۳۹۳
۹۲	خراسان رضوی	کاشمر	۱۳.۲۹۹					۸۱.۵۲۷	۱۰۲.۲۸۲
۹۳	خوزستان	شوشتر						۹۴.۱۲۴	۱۰۱.۸۷۸
۹۴	خراسان رضوی	قوچان	۲۱.۲۵۰	۲۹.۱۳۳	۴۰.۳۰۱	۶۶.۵۳۱	۸۵.۷۵۰	۹۹.۶۵۳	۱۰۱.۶۰۴
۹۵	گیلان	لاهیجان	۱۹.۸۷۷					۷۱.۸۷۱	۱۰۱.۰۷۳
۹۶	آذربایجان شرقی	اهر						۸۵.۷۸۲	۱۰۰.۶۴۱
۹۷	خوزستان	مسجد سلیمان		۶۵.۲۰۰	۷۷.۰۹۸	۱۰۴.۷۸۷	۱۱۶.۸۸۲	۱۰۶.۱۲۱	۱۰۰.۴۹۷
۹۸	خراسان رضوی	تربت جام	۶.۷۵۶					۸۳.۵۵۸	۱۰۰.۴۴۹
۹۹	زنجان	ابهر						۷۰.۸۳۶	۹۹.۲۸۵
۱۰۰	آذربایجان شرقی	میانه	۲۱.۱۰۰					۸۷.۳۸۵	۹۸.۹۷۳
۱۰۱	تهران	پرند						۵.۷۹۱	۹۷.۴۶۴

گروه‌بندی شهرهای پرجمعیت کشور با استفاده از رتبه‌ی جمعیتی در دوره‌های ۱۰ ساله (۱۳۹۵-۱۳۳۵)

علی‌رغم افزایش کلی جمعیت در تمامی شهرهای مورد مطالعه طی شصت سال اخیر، حرکات جمعیتی خیلی مشخص نیست. بدین منظور، رتبه‌ی جمعیتی هر شهر در هر یک از سرشماری‌های ۱۰ ساله‌ی جمعیت تعیین و نمودار تغییرات رتبه‌ی جمعیتی هر یک، طی شصت سال اخیر رسم شد. روند تغییرات رتبه‌ی جمعیتی هر شهر، حرکات جمعیتی را نشان می‌دهد، که چگونه شهرهای مختلف، با افزایش جمعیت، گوی سبقت از یکدیگر می‌ریزند و یا با کاهش جمعیت در مسیر افول و خاموشی قرار می‌گیرند.

گروه نخست، شامل ۱۰ شهر تهران، مشهد، اصفهان، شیراز، تبریز، قم، اهواز، کرمانشاه، ارومیه و رشت است (شکل ۱). شهرهای این گروه، از روند روبه‌رشد مشخصی برخوردار هستند. به عبارتی نه تنها جمعیت آن‌ها در حال افزایش است، بلکه، جایگاه آن‌ها به عنوان پرجمعیت‌ترین شهرهای کشور، با تغییراتی اندک، برای سال‌های متمادی تثبیت شده است. در این میان، قم، تنها شهری است، که توانسته است، جایگاه خود را به نسبت بیش‌تری تغییر دهد و به تدریج، جایگزین کرمانشاه و اهواز شود (شکل ۱). وقوع انقلاب اسلامی، آغاز جنگ تحمیلی و هشت سال دفاع مقدس و مشکلات اقتصادی و اجتماعی دوران پس از جنگ، از جمله مواردی هستند، که با مهار سرعت رشد جمعیت اهواز و کرمانشاه، مانع از افزایش جمعیت این دو شهر به روال گذشته شده‌اند و با کاهش سرعت رشد جمعیتی آن‌ها، در ابتدا، کرمانشاه (۱۳۷۵) و سپس اهواز (۱۳۹۵) جای خود را به شهر قم داده‌اند.

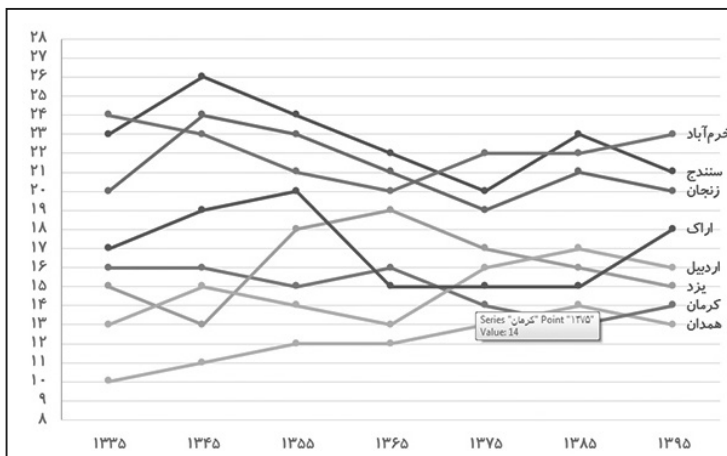
هم‌چنین، شهرآبادان، که رتبه‌ی جمعیتی ۵ در سال ۱۳۳۵ بوده و تا سال ۱۳۶۵ در رتبه‌ی ۸ کشور قرار داشته، به دلایلی مشابه اهواز، از گروه نخست جمعیتی کشور خارج شده است و در حال حاضر در رتبه‌ی چهارم قرار دارد (شکل ۵) و شهر کرج نیز که در رتبه‌ی جمعیتی ۵۵ در سال ۱۳۳۵ قرار داشته، به دلایل مختلف از جمله، هم‌جواری با پایتخت و پذیرش مهاجرین از سراسر کشور، اکنون در رتبه‌ی ۴ از پرجمعیت‌ترین شهرهای کشور قرار دارد (شکل ۴).

شکل ۱- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی ۱۰ شهر پرجمعیت کشور در سال ۱۳۹۵، بجز کرج (گروه نخست)

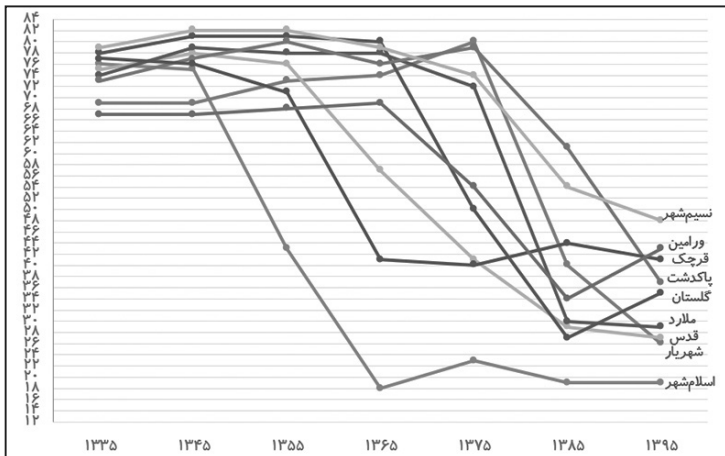
گروه دوم، شامل هشت شهر از پرجمعیت‌ترین شهرهای کشور، بجز کرج، زاهدان و بندرعباس است (تمامی آن‌ها از مراکز استان‌های کشور می‌باشند)، که در گروه جمعیتی جداگانه‌ای از گروه نخست قرار می‌گیرند (شکل ۲). شهرهای این گروه، برخلاف شهرهای گروه نخست، از ثبات رتبه‌ی جمعیتی برخوردار نیستند. در برخی از آن‌ها، روند تغییرات رتبه‌ی جمعیتی افزایشی است (همدان، اردبیل و خرم‌آباد)، در برخی از آن‌ها، علی‌رغم وجود نوسانات، روند تغییرات رتبه‌ی جمعیتی، کاهش‌ی است (کرمان، یزد، زنجان و سنندج) و در اراک، رتبه‌ی جمعیتی تا سال ۱۳۵۵ افزایشی است و سپس، در سال ۱۳۶۵ با یک کاهش رتبه روبرو هستیم، که تا سال ۱۳۸۵ این رتبه ثابت است و سپس، دوباره در سال ۱۳۹۵ افزایش رتبه نشان می‌دهد (شکل ۲). به نظر می‌رسد مهاجرات گسترده در دوران جنگ تحمیلی و فعال بودن واحدهای صنعتی مستقر در اراک، از مهم‌ترین دلایل این نوسانات باشد. در حال، سه شهر کرمان، اراک و خرم‌آباد، در شرایطی قرار دارند، که در صورت ادامه‌ی چنین روندی، نه تنها جای خود را به شهرهای دیگری خواهند داد (جدول ۱)، بلکه، حتی ممکن است، از این گروه نیز خارج شوند و در گروهی با رفتار مشابه قرار گیرند (گروه ۷).

شکل ۲- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی ۸ مرکز استان پرجمعیت کشور در سال ۱۳۹۵ بجز کرج، زاهدان و بندرعباس (گروه دوم)

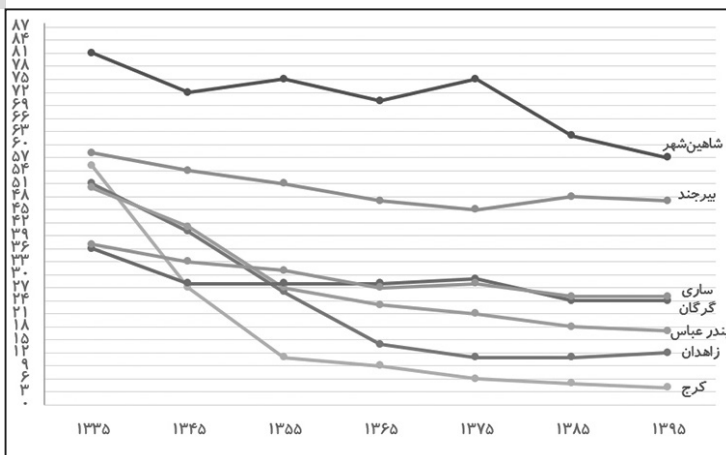
گروه سوم، شامل ۹ شهر پیرامونی تهران (پایتخت) در استان تهران هستند، که به سرعت در حال رشد و گسترش هستند (شکل ۳). این شهرها، روند تغییر رتبه‌ی جمعیتی خود را، بسته به مورد، از سال ۱۳۴۵ (اسلام‌شهر و قرچک) آغاز کرده‌اند. دو شهر قدس و ملارد در سال ۱۳۵۵، پاکدشت، نسیم‌شهر و گلستان در سال ۱۳۶۵، ورامین در سال ۱۳۷۵ و شهریار در سال ۱۳۸۵ نخستین

بهبود رتبه‌ی جمعیتی خود را نشان داده‌اند (شکل ۳). تمرکز وزارت خانه‌ها و سازمان‌های دولتی، سیاست‌های توسعه‌ی اقتصادی و صنعتی و امکانات فراوان آموزشی، درمانی، رفاهی و تفریحی در تهران (پایتخت)، منجر به مهاجرتی گسترده از شهرها و روستاهای سراسر کشور به تهران شد و سنگینی هزینه‌های زندگی در تهران، بخش بزرگی از جمعیت مهاجرین را ناگزیر ساخت تا در شهرک‌ها، بخش‌ها و روستاهای اطراف تهران ساکن شوند، که نتیجه‌ی آن، گسترش سریع این مناطق و تبدیل آن‌ها به شهرهایی با جمعیت بسیار بوده است (جدول ۱).

شکل ۳- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی نه شهر پیرامونی تهران در استان تهران (گروه سوم)

گروه چهارم، شامل هفت شهر دیگر از شهرهای پرجمعیت کشور است، که علی‌رغم تفاوت در رتبه‌های جمعیتی‌شان، از روند کاهش رتبه‌ی جمعیتی مشابهی برخوردار هستند (شکل ۴). شهرهای کرچ، زاهدان و بندرعباس، از سال ۱۳۴۵ تغییرات رتبه‌ی جمعیتی شدیدی را تجربه کرده‌اند. این سه شهر، بطور مداوم و با سرعت بالایی در حال توسعه هستند، هر چند، زاهدان، طی سال‌های اخیر، با افزایش رتبه‌ی محسوسی مواجه بوده است و مشخص نیست بتواند برای حداقل یک دهه‌ی دیگر این جایگاه را حفظ کند و در صورت ادامه‌ی چنین روندی در سرشماری‌های بعدی، ممکن است، به گروه‌های دیگر منتقل شود (گروه ۷). اما، سه شهر گرگان، ساری و بیرجند، با شبیهی ملایم و تدریجی، در مسیر کاهش رتبه‌ی جمعیتی و شاهین‌شهر، با شبیهی تند در جهت کاهش رتبه جمعیتی حرکت می‌کنند. طرح تقسیمات کشوری مبنی بر تشکیلات استان‌های گلستان و خراسان جنوبی و تعیین دو شهر گرگان و بیرجند به‌عنوان مرکز استان‌های مذکور و استقرار برخی از واحدهای بزرگ صنعتی کشور و اقامت مهاجرین جنگ تحمیلی در شاهین‌شهر، از عوامل موثر بر رشد جمعیت این شهرها می‌باشند.

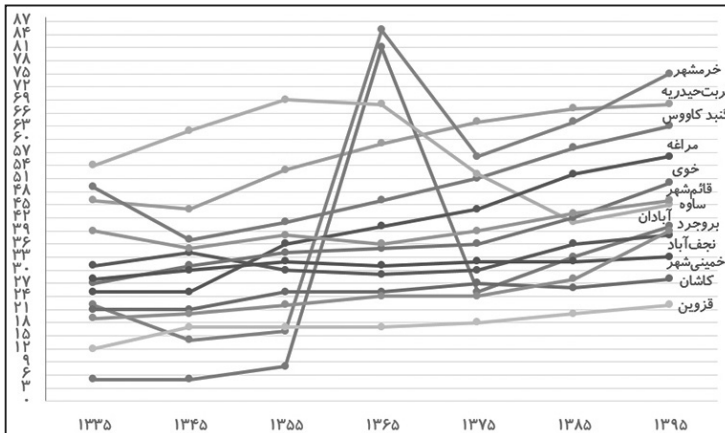

شکل ۴- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی هفت شهر پرجمعیت کشور
با روند کاهش رتبه‌ی جمعیت (گروه چهارم)

گروه پنجم، شامل ۱۳ شهر پرجمعیتی است که از سال ۱۳۳۵ تاکنون، برخلاف شهرهای گروه چهارم، روند تغییرات رتبه‌ی جمعیتی افزایشی را تجربه می‌کنند (شکل ۵). دو شهر آبادان و خرمشهر، به دلیل وقوع جنگ تحمیلی، با کاهش جمعیت شدیدی روبرو شدند و پس از پایان دوران دفاع مقدس، به دلیل خسارات سنگین ناشی از جنگ، علی‌رغم تغییر شدید در رتبه‌ی جمعیتی در سال ۱۳۷۵ (به دلیل شروع دوران سازندگی)، نتوانستند بخش بزرگی از جمعیت خود را بازگردانند و از سال ۱۳۷۵ تاکنون، هنوز با افزایش رتبه‌ی جمعیتی روبرو هستند.

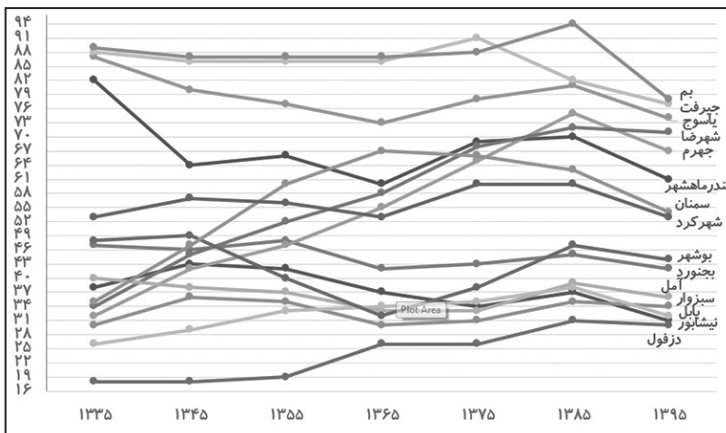
اما، شهرهای قزوین، کاشان، بروجرد، ساوه، قائم‌شهر، خوی، مراغه، نجف‌آباد، خمینی‌شهر، گنبدکاوس و تربت‌حیدریه، یازده شهری هستند که برخلاف شهرهای گروه چهارم، از سال ۱۳۳۵ تاکنون، فقط یک روند افزایشی را در رتبه‌ی جمعیتی خود نشان می‌دهند. به نظر می‌رسد، تقسیمات متعدد کشوری و قرار گرفتن برخی از این شهرها در استان‌های مختلف (قزوین و کاشان و ساوه)، سیاست‌های مراکز استان نسبت به شهرهای تحت پوشش (تمامی یازده شهر مذکور بجز قزوین از زمانی که مرکز استان شده است)، نزدیکی به شهرهای بزرگ‌تر (قزوین، کاشان، ساوه، قائم‌شهر، خوی و مراغه)، مشکلات اقتصادی و اشتغال به واسطه‌ی عدم حضور واحدهای تجاری و صنعتی فعال (قائم‌شهر، گنبدکاوس، تربت‌حیدریه، خوی و مراغه)، اقتصاد وابسته به کشاورزی و نابسامانی‌های این حوزه به دلایلی از جمله تغییرات اقلیمی و کم‌آبی و عدم تغییر به کشاورزی مدرن (گنبدکاوس، تربت‌حیدریه، خوی و مراغه) موجب شده است، تا شهرهایی چون مراغه (رتبه‌ی جمعیتی ۲۵ کشور در سال ۱۳۳۵)، خوی (رتبه‌ی

جمعیتی ۲۷ کشور در سال ۱۳۳۵)، قائم‌شهر (شهری صنعتی در دوران پیش از انقلاب، با شرایط اقلیمی بسیار مناسب برای کشاورزی و رتبه‌ی جمعیتی ۳۹ کشور در سال ۱۳۳۵) و حتی شهر صنعتی قزوین که مرکز استان می‌باشد (رتبه‌ی جمعیتی ۱۲ در سال ۱۳۳۵) و خمینی‌شهر (اصفهان) که از رشد جمعیتی بالا، کشاورزی توسعه‌یافته‌ی مدرن از نوع باغی و گل‌خانه‌ای و نیز توسعه‌ی صنعتی و آموزشی بسیار خوبی برخوردار است (رتبه‌ی جمعیتی ۲۸ کشور در سال ۱۳۳۵) نیز نتوانند جایگاه جمعیتی خود را حفظ کنند و در هر دوره‌ی سرشماری، رتبه‌ی خود را از دست داده و به رتبه‌های بالاتری رفته‌اند (شکل ۵).

شکل ۵- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی سیزده شهر پرجمعیت کشور با روند افزایش رتبه‌ی جمعیتی (گروه پنجم)

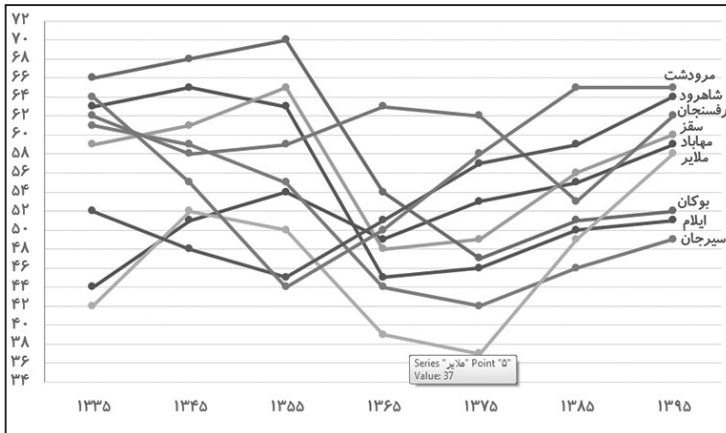
گروه ششم، شامل پانزده شهر پرجمعیتی است که علی‌رغم نوسانات متعدد رتبه‌ی جمعیتی طی سال‌های ۱۳۳۵ الی ۱۳۸۵، در کل، روندی افزایشی در رتبه‌ی جمعیتی داشته‌اند، اما حداقل در سال ۱۳۹۵، افزایش جمعیت همگی آن‌ها، بنحوی بوده است، که رتبه‌ی جمعیتی آن‌ها، بهبود نشان داده و کاهش یافته است (شکل ۶). اجرای طرح تقسیمات جدید کشوری (بجنورد)، توسعه‌ی شبکه‌ی حمل و نقل کشور (نیشابور، سبزوار، سمنان، آمل، بابل، بندرבו شهر و بندرماهشهر)، توسعه‌ی تجاری و صنعتی (دزفول، نیشابور، سمنان، بابل، آمل، بجنورد، بندربو شهر و بندر ماهشهر)، گسترش امکانات آموزشی، درمانی و رفاهی (نیشابور، سبزوار، بابل، آمل، بم)، توسعه‌ی صنعت گردشگری (نیشابور)، بهبود کشاورزی (چیرفت، جهرم و بم)، پذیرش بخش بزرگی از مهاجرین جنگ تحمیلی (شهرضا) و بازگشت مهاجرین ناشی از زلزله به موطن در خصوص شهر بم، می‌توانند از جمله عوامل موثر بر این روند کاهشی باشند (شکل ۶).

شکل ۶- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی پانزده شهر پرجمعیت با روند کاهشی در پایان، پس از یک دوره روند افزایشی (گروه ششم)

گروه هفتم، شامل نه شهری است که تغییرات رتبه‌ی جمعیتی پرنوسانی دارند و علی‌رغم تجربه‌ی یک دوره کاهش رتبه‌ی جمعیتی، حداقل بیش از بیست سال است که با افزایش رتبه‌ی جمعیتی مواجه هستند (شکل ۷). شاهرود و مرودشت، که از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵ روند خوبی را در کاهش رتبه‌ی جمعیتی داشته‌اند (شاهرود از رتبه‌ی ۵۲ به ۴۵ و مرودشت از رتبه‌ی ۶۴ به ۴۴ رسیده بودند) از ۱۳۵۵ تاکنون، در مسیر افزایش رتبه‌ی جمعیتی حرکت می‌کنند، ایلام و مهاباد از سال ۱۳۶۵، ملایر، سیرجان، بوکان و سقز از سال ۱۳۷۵ و رفسنجان از سال ۱۳۸۵، حرکت به سوی افزایش رتبه را آغاز کرده‌اند (شکل ۷).

مشکلات ناشی از جنگ تحمیلی (ایلام، مهاباد، سقز و بوکان)، عدم توسعه‌ی صنعتی و گسترش بیکاری و مشکلات اقتصادی ناشی از آن (مرودشت، ایلام، مهاباد، ملایر، بوکان و سقز)، هم‌جواری با شهرهایی با اقتصاد توسعه‌یافته‌تر (رفسنجان و سیرجان)، افزایش میزان مهاجرفرستی (شاهرود، مرودشت، مهاباد، ایلام، رفسنجان، سقز، بوکان و سیرجان)، کم‌آبی و تغییرات اقلیمی و سیاست‌های اتخاذ شده در سطح مدیریت استانی (شاهرود، مرودشت، مهاباد، سقز، بوکان، رفسنجان، سیرجان و ملایر) می‌تواند از جمله عوامل موثر بر این افزایش رتبه‌ی جمعیتی باشد، تا آن‌جاکه، دو شهر رفسنجان و سیرجان، علی‌رغم برخورداری از توسعه‌ی کشاورزی و صنعتی مناسب و کاهش رتبه (سیرجان از سال ۱۳۳۵ تا سال ۱۳۷۵ از رتبه‌ی ۶۱ به رتبه‌ی ۴۲ رسیده و رفسنجان، پس از انقلاب اسلامی، حتی تا سال ۱۳۸۵ نیز از رشد خوبی برخوردار بوده است)، در حال حاضر، افزایش رتبه‌ی جمعیتی شدیدی را نشان داده‌اند (سیرجان، طی بیست سال، از رتبه‌ی ۴۲ به ۴۹ و رفسنجان، طی ده سال اخیر، از رتبه‌ی ۵۳ به رتبه‌ی ۶۲ رسیده‌اند).

شکل ۷- تغییرات رتبه‌ی جمعیتی نه شهر پرجمعیت با شیب افزایشی بلندمدت پس از یک دوره شیب کاهشی (گروه هفتم)

عوامل موثر بر تغییرات رتبه‌ی جمعیتی شهرهای پرجمعیت کشور (۱۳۳۵-۱۳۹۵)

بررسی مقدماتی جدول ۱ و اشکال ۱ الی ۷ نشان می‌دهد، پرجمعیت‌ترین شهرهای کشور، بطور کلی، مراکز استان هستند. اما با توجه به تقسیم کشور به ۳۱ استان، تمامی ۳۱ شهر نخست پرجمعیت کشور، مراکز استان‌ها نیستند (جدول ۱). بنیان‌گذاری استان‌ها، فرمانداری‌های کل و فرمانداری‌های جدید (زاهدان، زابل، گرگان، قزوین، قم، بجنورد، بیرجند، سمنان، اراک، اردبیل، بروجرد، خرم‌آباد، شهرکرد، یاسوج، یزد، ایلام) و تمرکز سیاسی، اداری و اقتصادی به واسطه‌ی اجرای طرح‌های تقسیمات کشوری و تخصیص بودجه و دریافت اعتبارات دولتی مستقل در کنار نگاه مراکز استان‌های تازه‌تاسیس به توسعه‌ی هرچه سریع‌تر در راستای جبران عقب‌ماندگی‌های پیشین، از جمله دلایلی هستند، که به تدریج، جمعیت کثیری را از شهرهای پیرامونی به مراکز استان گسیل می‌دارند و رشد جمعیت آن را سرعت می‌بخشند. نگاهی اجمالی به مراکز استان‌های تازه تاسیس، طی شصت سال اخیر، نشان می‌دهد، شهرهای کرج، قم، زاهدان، گرگان، بجنورد، بیرجند، ایلام و یاسوج از جمله شهرهایی بوده‌اند که از چنین مزیتی بهره‌مند شده‌اند، هرچند، شهرهای اردبیل، اراک، قزوین و سمنان، علی‌رغم رشد قابل توجه جمعیت طی شصت سال اخیر، نتوانسته‌اند جایگاه خود را در رتبه‌بندی جمعیت ارتقا دهند، ضمن آن‌که، سه شهر یزد، زنجان و شهرکرد، پس از گذشت ۶۰ سال، همان جایگاه سال ۱۳۳۵ را در سرشماری سال ۱۳۹۵ حفظ کرده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲- تغییر رتبه‌ی جمعیتی مراکز استان‌های تازه تاسیس طی شصت سال (۱۳۹۵-۱۳۳۵)

رتبه‌ی جمعیتی		مرکز استان	استان	رتبه‌ی جمعیتی		مرکز استان	استان
۱۳۹۵	۱۳۳۵			۱۳۹۵	۱۳۳۵		
۲۴	۳۶	گرگان	گلستان (۱۳۷۶)	۴	۵۵	کرج	البرز (۱۳۸۹)
۴۲	۴۷	بجنورد	خراسان‌شمالی (۱۳۸۳)	۷	۱۴	قم	قم (۱۳۷۵)
۴۷	۵۸	بیرجند	خراسان‌جنوبی (۱۳۸۳)	۱۲	۵۱	زاهدان	سیستان و بلوچستان (۱۳۲۶)
۵۱	۶۳	ایلام	ایلام (۱۳۵۳)	۱۶	۱۳	اردبیل	اردبیل (۱۳۷۲)
۵۳	۵۳	شهرکرد	چهارمحال و بختیاری (۱۳۵۲)	۱۵	۱۵	یزد	یزد (۱۳۵۲)
۵۴	۳۵	سمنان	سمنان (۱۳۵۵)	۳۶	۱۷	اراک	مرکزی (۱۳۵۶)
۷۴	۸۷	یاسوج	کهگیلویه و بویراحمد (۱۳۵۵)	۲۰	۲۰	زنجان	زنجان (۱۳۵۲)
				۲۹	۱۲	قزوین	قزوین (۱۳۷۶)

سابقه‌ی تاریخی شهر به عنوان پایتخت و یا قرار گرفتن در زمره‌ی شهرهای اصلی، یکی دیگر از ویژگی‌های مشترک در کلان‌شهرهای کشور است. هر یک از شهرهای تهران، شیراز، تبریز، اصفهان، مشهد، کرمان و قزوین در سال‌هایی نه چندان دور پایتخت بوده و جمعیت کثیری را به خود جذب کرده‌اند. انتخاب یک شهر به عنوان پایتخت، در هر دوره‌ای، تابع شرایط خاص اقلیمی، نظامی، سیاسی و اقتصادی بوده است، بنابراین، مناطق دربرگیرنده‌ی چنین شهرهایی، حتی اگر پایتخت نیز نباشند، از منظر جمعیتی، همواره مورد توجه هستند.

وجود اماکن مذهبی، بقاع متبرکه، امام‌زاده‌ها و مساجد جامع تاریخی (مشهد، قم، شیراز، اصفهان، تبریز، اردبیل، تهران و شهرری، گنبدکاووس، استرآباد، امل) و بناهای تاریخی (شیراز، تبریز، کرمان، اصفهان، خرم‌آباد، همدان، کرمانشاه، کاشان، نیشابور، سبزوار، شاهرود، گنبدکاووس، گرگان، شاهرود) و برخورداری از اکوسیستم‌ها و مناظر طبیعی (رشت، لاهیجان، بندرانزلی، گرگان، قائم‌شهر، شاهرود، خرم‌آباد، یزد، یاسوج، شهرکرد، چابهار، شیراز، اصفهان، کاشان، بندرعباس، بندر بوشهر) و آب فراوان، به‌ویژه رودخانه‌های پرآب (اهواز، خرم‌شهر، آبادان، شیراز، تهران، کرج، شهریار، یاسوج، بابل، دزفول، رشت، ساری، گرگان، اصفهان، کرمان، بجنورد، نیشابور، کرمانشاه، بوشهر، بوکان، مراغه، میانه، ملایر، بندرعباس، مهاباد و جیرفت) از دیگر عوامل موثر بر توسعه‌ی شهری و رشد جمعیت محسوب می‌شوند. وقوع جنگ تحمیلی و هشت سال دفاع مقدس و مشکلات اقتصادی و اجتماعی دوران پس از جنگ، از جمله مواردی هستند، که یا بخش عظیمی از جمعیت شهرهای جنگ‌زده را به سایر شهرها کوچانده (آبادان، خرم‌شهر) و یا سرعت رشد جمعیت آن‌ها را کاهش داده (اهواز، دزفول، ایلام، کرمانشاه، سنندج، خرم‌آباد) و یا با مهاجرت آسیب‌دیدگان جنگ به سایر شهرهای کشور، جمعیت آن‌ها را افزایش داده است (شاهین‌شهر، خمینی‌شهر و بوکان). با این حال، استقرار یادگان‌های نظامی و پایگاه‌های هوایی و دریایی، به دلیل اقامت نیروهای نظامی و لزوم تأمین مایحتاج ایشان، یکی از دلایل مهم رشد جمعیت در شهرها می‌باشند (تهران، اصفهان، کرمان، مشهد، تبریز، دزفول، بیرجند، گرگان، بروجرد، کرمانشاه، شاهرود، همدان، بندرعباس، بندر بوشهر و نوشهر).

شرایط اقلیمی مناسب و کشاورزی توسعه‌یافته (گرگان، ساری، قائم‌شهر، بابل، خمینی‌شهر، کاشان، لاهیجان، رشت، حیرفت، دزفول، شاهرود، نیشابور، بم، تبریز، ارومیه، اردبیل، رفسنجان، اصفهان، مشهد)، احداث کارخانه‌های بزرگ و توسعه‌ی صنعتی و معدنی (اصفهان، تبریز، اراک، قزوین، کرج، قائم‌شهر، کاشان، کرمان، سیرجان، شاهین‌شهر، رفسنجان، شیراز، نیشابور، شاهرود، سمنان و یزد)، توسعه‌ی شبکه‌ی حمل و نقل و استقرار شهر در مسیر شبکه‌ی ترابری کشور (استقرار در مسیر جاده‌های سراسری و بین‌المللی، اتصال به شبکه‌ی ریلی کشور، احداث فرودگاه‌های ملی، بین‌المللی و یا نظامی و دسترسی به اسکله‌های تجاری در شهرهای بندری شمالی و جنوبی)، ایجاد مناطق آزاد و ویژه‌ی اقتصادی (مراغه، خرم‌شهر، اردبیل، بوشهر، زابل، چابهار، جهرم، سیرجان، رفسنجان، بندرانزلی، بروجرد و یزد)، برخورداری از امکانات دانشگاهی، درمانی، رفاهی و خدماتی (تهران، مشهد، اصفهان، شیراز، تبریز، یزد، کرمان، اهواز، رشت، بابل، گرگان، ساری، همدان، سنندج، کرمانشاه، شاهرود، خمینی‌شهر، بندرعباس، زاهدان، بیرجند، خرم‌آباد) از مهم‌ترین عوامل موثر بر توسعه‌ی شهری و رشد جمعیت شهرها محسوب می‌شوند.

هم‌چنین، باید در نظر داشت، بجز شهرهای پیرامونی تهران، که از مزایای جمعیتی مجاورت با پایتخت برخوردار هستند، شهرهای کاشان (۲۸)، دزفول (۳۰)، نیشابور (۳۱)، بابل (۳۲)، خمینی‌شهر (۳۳) و سبزوار (۳۴) بسیار بالاتر از شهرهای بجنورد (۴۲)، بوشهر (۴۴)، بیرجند (۴۷)، ایلام (۵۱)، شهرکرد (۵۳)، سمنان (۵۴) و یاسوج (۷۴) قرار گرفته‌اند، شهرهایی که نتوانسته‌اند علی‌رغم برخورداری از مزیت مرکز استانی، جمعیت چشمگیری را به خود جذب کنند (جدول ۱). این موضوع، یکی از مهم‌ترین دلایلی است که برخی از شهرهای پرجمعیت که مرکز استان نیستند، سال‌های مدیدی در تلاشند تا از استان اصلی تفکیک و استان جدیدی را تشکیل دهند (کاشان، نیشابور، سبزوار و در این مورد خاص، حتی شاهرود). تمایل به تمرکز قدرت در مراکز استان، عدم تمایل مراکز استان به از دست دادن شهرهای بزرگ و پرجمعیت استان خود و عدم همراهی سایر شهرهای هم‌استانی در پیوستن به استان‌های تازه تاسیس، بطور معمول، منجر به اتخاذ تصمیماتی می‌شود که سرعت توسعه‌ی چنین شهرهایی را کاهش می‌دهد. شهرهای کاشان، دزفول، نیشابور، بابل، خمینی‌شهر و سبزوار نشان داده‌اند، از شرایط اقلیمی، تاریخی، تجاری، صنعتی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، گردشگری و خدمات رفاهی آن‌چنان مناسبی برخوردار هستند، که بدون برخورداری از ویژگی مرکز استان بودن، طی دوره‌های متوالی سرشماری (۱۳۹۵-۱۳۳۵)، در زمره‌ی شهرهای پرجمعیت کشور باشند (جدول ۱). لذا، با توجه به مساحت و وسیع استان‌های خراسان رضوی، اصفهان، سیستان و بلوچستان، خوزستان و سمنان و میل جوامع شهری به توسعه‌ی هرچه سریع‌تر در کنار مزایای بسیار زیاد انتخاب یک شهر به‌عنوان مرکز استان، تشکیل استان‌هایی با مرکزیت کاشان، دزفول، نیشابور، خمینی‌شهر و سبزوار و حتی با مرکزیت شهرهایی چون شاهرود، زابل، ایرانشهر، چابهار (با توجه به توسعه‌ی شهری و رشد سریع جمعیت آن‌ها طی سال‌های اخیر) دور از ذهن نخواهد بود.

در هر حال، توسعه‌ی شهری و به دنبال آن، افزایش جمعیت شهرنشین، منجر به ایجاد چالش‌های اساسی در اشغال زمین‌های مستعد و خالی برای توسعه‌ی آتی شهر و تأمین منابع

و امکانات برای شهرنشینان می‌شود و صرف‌نظر از تمامی عوامل برشمرده، نباید فراموش شود، پیدایش و گسترش شهرها، مدیون عامل یا عواملی است، که فارغ از نوع فعالیت اقتصادی (کشاورزی، صنعتی یا خدماتی)، موجب ایجاد درآمد برای شهر می‌شوند.

منابع

- ۱- امانپور، سعید، هادی علیزاده، حسن قراری، ۱۳۹۲، تحلیلی بر مکان‌یابی جهات بهینه توسعه فیزیکی شهر اردبیل با استفاده از مدل AHP، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۳ (۱۰): ۹۶ - ۸۳
- ۲- پوررمضان، عیسی، محمدمجید رحیم‌آبادی، ۱۳۹۷، تحلیل اثرات منطقه آزاد تجاری-صنعتی چابهار بر گسترش فیزیکی شهر چابهار با استفاده از داده‌های چندزمانه سنجش از دور و روش‌های کمی، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۸ (۳۰): ۱۵۴ - ۱۳۹.
- ۳- جوادشهیدی، کوروش، ۱۳۷۷، مقدمه‌ای بر مفاهیم نوسه‌ها از آغاز تا امروز، انتشارات پژوهنده. ۱۸۴ ص.
- ۴- زبیری، کرمان‌الله، ۱۳۹۴، برنامه‌ریزی شهرهای جدید، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۳۳۲ ص.
- ۵- سرور، رحیم، بیژن صفوی و بهروز درویش ورچه‌زاده، ۱۳۹۲، عوامل موثر در جمعیت‌پذیری شهر جدید پردیس، جغرافیا، ۱۱ (۳۹): ۲۹۱ - ۲۷۲
- ۶- شکبیا مقدم، محمد، ۱۳۸۷، مدیریت سازمان‌های محلی و شهرداری‌ها برای دانشجویان رشته مدیریت دولتی، نشر ترمه، میر، تهران، ۳۱۲ ص
- ۷- ضربغامی، حسین، ۱۳۸۸، نگاهی به تحولات شهرنشینی و مهاجرت در ایران، مجموعه مقالات پنجمین همایش جمعیت با عنوان "مهاجرت در ایران"، تهران: مرکز آمار ایران.
- ۸- عبدالله‌زاده، حسن، ۱۳۸۱، عوامل موثر در افزایش و کاهش جمعیت، شاخص‌های مهم جمعیتی، تفسیر هرم سنی، دانشکده‌ی پزشکی سبزوار، گروه پزشکی اجتماعی، ۲۶ ص.
- ۹- عظیمی، ناصر، ۱۳۸۱، پوشش شهرنشینی و مبانی نظام شهری، تهران: نشر نیکا، ۱۶۰ ص.
- ۱۰- فنی، زهره، حسینعلی خلیل‌اللهی، ژیللا سجادی، سلیمان فال، ۱۳۹۷، تحلیل مهاجرت‌های روستا-شهری و پیامدهای آن بر ناپایداری شهری، مطالعه موردی: شهر بیرجند، پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، ۱۷: ۲۴-۱۳
- ۱۱- ماجدی، حمید، اسفندیار زبردستف بهاره کرمانی مجربی، ۱۳۹۱، تحلیل عوامل موثر بر الگوی رشد کالبدی شهرهای بزرگ ایران، نمونه مطالعه: الگوی رشد کالبدی شهر رشت، معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا)، ۱۷ (۳): ۶۰-۴۹
- ۱۲- صداقت، کامران، حسین حانمی، ۱۳۹۸، کتاب جامع بهداشت عمومی (۳ جلد): جلد سوم، فصل ۱۱، گفتار ۳: جمعیت‌شناسی پزشکی، ۲۲۱۸ - ۲۱۹۰
- ۱۳- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن (۱۳۳۵ الی ۱۳۹۵)، درگاه ملی آمار ایران
- ۱۴- هادیانی، زهره، اسماعیل رحمانی، ۱۳۹۷، تحلیل اثرات منطقه آزاد تجاری-صنعتی چابهار بر گسترش فیزیکی شهر چابهار با استفاده از داده‌های چندزمانه سنجش از دور و روش‌های کمی، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۸ (۳۰): ۱۵۴ - ۱۳۹
- 15 Sheng, Yap Kioc. 2004. Urbanization and Internal Migration, in Selected Papers of the Fifth Asian and Pacific Population Conference.
- 16 United Nation. 2008. Annual Report, Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations.